

A palatalizáció szerepe a vulgáris latin [w] > [β] hangváltozásban

Adamik Béla

1. Bevezetés: Stephens palatalizációs elmélete*

Jelen tanulmány két összetartó, vulgáris latin hangváltozással foglalkozik, mégpedig a magánhangzóközi zöngés bilabiális zárhang [b] és a szótag eleji labioveláris fél(magán)hangzó [w] egyidejű zöngés bilabiális [β] réshanggá válásával.¹ Az utóbbival, tehát a szótag eleji labioveláris fél(magán)hangzó [w] zöngés bilabiális [β] réshanggá válásával kapcsolatban, az amúgy a latin szórendről 2006-ban megjelent alapvető (*Latin Word Order* c.) monográfia társszerzőjeként is jól ismert Laurence D. Stephens egy még 1988-ban megjelent tanulmányában a következő elméletet fogalmazta meg.

Stephens (1988), továbbiakban részletesen taglalandó elmélete szerint a latinban V-vel írt, szótag eleji labioveláris fél(magán)hangzó [w] zöngés bilabiális [β] réshanggá válásának motorja a palatalizáció volt, tehát egy olyan jelenség, amely a vulgáris latin mássalhangzórendszer változásaival kapcsolatban eddig csak a gutturális és dentális zárhangok palatális magánhangzók előtti affrikátává, illetve réshanggá válásával kapcsolatban került említésre.² A zöngés

---

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2017. *Nyelvelmélet és diakronia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 9–29.

* Jelen tanulmány az NKFIH (OTKA) K 108399 ny. sz. „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa: 3. szakasz” című projektje keretében az MTA „Lendület” Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoportban készült.

¹ A latin [b] és [w] hangokhoz, továbbá fúziójukhoz vö. Herman (2003: 38, 42–43), Adams (2007: 626 skk.) és Adamik (2017).

² A latinban a palatalizációnak kétféle változata és egyben fázisa volt, vö. Herman (2003: 40–42) és Tamás (1978³: 55–56 és 68–71). A korai (Kr.u. 2. századtól adatolt és a későcsászárkorban egyre elterjedtebb, össz-románnak tekinthető) [j] előtti palatalizáció, amelynél a hiátusban lévő *e*, *i*-ből lett [j] palatalizálta az előtte lévő zárhangot, jól illusztrálható a *consciētia* helyettes CONSIENSIA felirati példájával, amely a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisában (<http://lldb.elte.hu/>) 2 adatlapon szerepel, a LLDB-5454-as lapon ’ci / ce (+ voc) commutatio’ és a LLDB-5455-ös lapon ’ti / te (+ voc) commutatio’ kóddal (Gallia Narbonensis, 6–7. század). A kései, 5–6. századtól szórványosan megjelenő (lat. *centum* [k] > ol. *cento* [č] típusú), palatális magánhangzó előtti palatalizációra, ellentétben a [j] előttivel, alig akad megbízható példa a latin feliratos anyagban: talán ilyen a SVSSITABIT = *suscitabit* (LLDB-22313, Kód: ’ci / ce (+ cons) commutatio’, 5–6. sz. Baetica) és a SEP|TVAZINTA = *septuaginta* (LLDB-31226, Kód: ’gi / ge (+ cons) commutatio’, 6. sz. Lusitania). Ez a fajta palatalizáció a latin történetének legkésőbbi (5–8. sz.) fázisában jelentkezett, és ezért nem is terjedt ki az összes újlatin/román nyelvre.

bilabiális zárhang [b] és a szótageleji labioveláris fél(magán)hangzó [w] (a *Flavio* helyetti FLABIO feliratos írásmóddal szemléltethető) zöngés bilabiális [β] réshanggá válása, azaz a [b] – [w] fúzió kapcsán azonban egyáltalán nem számoltak addig a palatalizáció lehetőségével.

Stephens nyilvánvalóan azért tulajdonított a [w] > [β] változásban, és így közvetve az egész [b] – [w] fúzióban a palatális magánhangzók előtt bekövetkező réshanggá válásnak, tehát a palatalizációnak jelentős szerepet, mert úgy találta, hogy a V helyetti B írásmódok ($V \rightarrow B$) sokkal, statisztikailag szignifikánsan gyakoribbak voltak palatális, tehát *e* és *i*, mint veláris magánhangzók, azaz *a*, *o* és *u* előtt, és ezen belül a palatálison belül gyakoribbak /i(:)/, mint /e(:)/ előtt, és ez a megoszlás, megállapítása szerint, tökéletesen megfelel a palatalizációs folyamat tipológiai igazolt hierarchiájának (Stephens 1988: 429).

Ha most eltekintünk attól az alapvető (Stephenstől nem említett) különbségtől, hogy az újlatin nyelvek tanúsága szerint a palatalizáció okozta réshanggá válás a vulgáris latinban sosem terjedt ki a veláris magánhangzók előtti helyzetre, míg a magánhangzóközi [b] – [w] fúzió a velárisok előtt is bekövetkezett (vö. *centum* [k] > ol. *cento* [č], de *caballus* [k] > ol. *cavallo* [k]), akkor is érdemes megvizsgálnunk Stephens elméletét, elsősorban azt, hogy mi alapján állapította meg a B/V keverések, illetve azon belül a V helyetti B írásmódok ($V \rightarrow B$) statisztikailag szignifikáns gyakoriságát palatális magánhangzók előtt, amire végeredményben egész elméletét építette.

Ha megnézzük Stephens (1988: 427–430) táblázatait, amelyek a vonatkozó adatokat közlik, akkor kérdésünkre választ kaphatunk. Első lépésben Stephens *nem* saját adatgyűjtésen végzett megoszlási vizsgálat alapján állapította meg a V helyetti B írásmódok ($V \rightarrow B$) statisztikailag szignifikáns gyakoriságát palatális magánhangzók előtt, hanem Barbarino (1978), a [b] – [w] fúziót a feliratos B/V keverések alapján tárgyaló monográfiájának adattárát vetette alá egyfajta, korlátozott disztribúciós analízisnek és abból vonta le következtetéseit, amelyeket Stephens (1988: 427–428) első három táblázata is ábrázol.

	V→B	V→V	N
<i>perfectum</i>	48.31%	51.69%	89
other /V__V	23.72%	76.28%	56
	odds ratio = 3.006		
	$\chi^2 = 15.593$		

Table 1. Rate of the substitution V→B in the perfectum compared to the rate in other intervocalic environments including following back vowels: North Africa.

	V→B	V→V	N
<i>perfectum</i>	56.00%	44.00%	150
other /V__V	44.57%	55.43%	525
	odds ratio = 1.1583		
	$\chi^2 = 6.113$		

Table 2. Rate of the substitution V→B in the perfectum compared to the rate in other intervocalic environments including following back vowels: Rome and South Italy.

	V→B	V→V	N
<i>perfectum</i>	30.41%	69.59%	444
other /V__V	24.29%	75.71%	1165
	odds ratio = 1.361		
	$\chi^2 = 6.244$		

Table 3. Rate of the substitution V→B in the perfectum compared to the rate in other intervocalic environments including following back vowels: combined data from all regions.

Stephens (1988: 427–428) 1., 2. és 3. táblázata

Tudniillik Barbarino az általa vizsgált földrajzi területek keresztény latin felírtos anyagából kimutatott B/V keveréseket nem csak szóbeli helyzetük szerint különböztette meg, külön tárgyalva a szóeleji, a mássalhangzó utáni és a magánhangzóközi B/V keveréseket, hanem a magánhangzóközieket is tovább bontotta perfectumi igealakokban és egyéb szavakban előforduló keverésekre.³ Stephensnek nyilván rögtön szembeötlött a mindig palatális magánhangzók, tehát i(:) vagy e(:) előtt előforduló perfectumi alakok túlsúlya a V → B betűcserét tekintve, mind az észak-afrikai, mind a római és dél-itáliai keresztény felírtok tekintetében, sőt a Barbarino által vizsgált összes terület vonatkozásában is. Stephens első három táblázata alapján a perfectumi B/V-keveréseknek a helyesen írtakhoz, tehát a keverést nem tartalmazó alakokhoz mért aránya Észak-Afrikában (Table 1) 48,31%, Rómában és Dél-Itáliában (Table 2) 56,00%, az összes vizsgált területen (Table 3) pedig 30,41% volt.

Ráadásul ezek az arányszámok ezeknél csak nagyobbak lehettek, ha figyelembe vesszük, hogy a Barbarino-féle egyéb magánhangzóközi ('other /V__V' = 'other intervocalic') nem perfectumi keverések is számos *e*, *i* előtti (*vivi*

³ Míg a perfectumi keveréseket a *comparavit* helyetti COMPARABIT (LLDB-41186), a *comparaverunt* helyetti COMPARABERVNT (LLDB-37322) és a *comparaveram* helyetti COMPARABERAM alakok (LLDB-26364) példázhatják, addig az egyéb magánhangzóközi keveréseket a *vivi* helyetti VIBI (LLDB-25315), a *viva* helyetti VIBA (LLDB-17874), a *vivo* helyetti VIBO (LLDB-54699) és a *vivus* helyetti VIBVS (LLDB-42501) írásmódok szemléltethetik.

helyetti VIBI, *vivae* helyetti VIBE típusú) esetet tartalmazhattak, az *a*, *o*, *u* előtti (*viva* helyetti VIBA, *vivo* helyetti VIBO, *vivus* helyetti VIBVS típusú) előfordulások mellett, azokkal együtt. Tehát az egyéb magánhangzóközi, nem perfectumi keveréseknek a helyesen írtakhoz mért, észak-afrikai (Table 1) 23,72%-os, római és dél-itáliai (Table 2) 44,57%-os, és az összes vizsgált terület (Table 3) 24,29%-os arányai nyilvánvalóan jóval alacsonyabbak lehetnek, ha kivonhatnánk belőlük a palatális előtti nem perfectumi (VIBI/VIBE-típusú) keverések számait.

Mivel azonban Barbarino munkája csak összesítve közölte az egyéb magánhangzóközi nem perfectumi B/V-keverések adatait, és így nem lehetett belőlük kivonni a palatálisok előtti keveréseket és hozzáadni a perfectumiakhoz, Stephens (1988: 428) is belátta, hogy az első három táblázata bármennyire is sokatmondó ('suggestive'), saját megfogalmazása szerint, mégsem bizonyítják egzakt módon a palatálisok előtti helyzet kiugró szerepét és fontosságát a [w] > [β] változás előmozdításában. Egy egzakt teszthez szerinte olyan adattárra van szükségünk, amelyekben világosan elkülönül és így mérhető a V→B helyettesítés számaránya palatális (*e*, *i*) és veláris (*a*, *o*, *u*) magánhangzók előtt. Ennek hiányában Stephens maga állított össze egy ilyen adattárat dél-itáliai keresztény feliratokról gyűjtött példákból, amelyeket ugyanabból a korpuszból vett, ahonnan Barbarino is dolgozott: a Diehl-től összeállított, összességében 5000 keresztény latin feliratot (másod-) közlő ILCV-ből.⁴ Ezért tehette meg egyfajta energiatakarékos eljárás (Stephens 1988: 428: 'labor saving strategy') keretében, hogy csak a nem perfectumi magánhangzóközi keveréseket gyűjtötte ki, kiegészítve adattárát Barbarino ugyanonnan vett perfectumi adataival.

/w/ followed by	Rate of V→B	N
1) invariable [-back]	47.87%	94
2) variable [+/-back]	19.30%	57
3) invariable [+back]	16.67%	6

$$c = 0.243$$

$$\chi^2 = 13.564$$

Table 4: Gradient of the rates of V→B reflecting the predicted hierarchy according to palatalizing environment and morpheme class: my data supplemented with Barbarino's data on the perfectum: South Italy.

⁴ Az ILCV-nek rövidített gyűjtemény (= E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres 1–3*. Berlin 1961) így nagyjából egy tizedét tartalmazza az egész, kiadásban közölt keresztény latin feliratos anyagnak (vö. EDCS = Epigraphik–Datenbank Clauss / Slaby, <http://db.edcs.eu/epigr/>).

Following vowel	Rate of V→B	N
/__i(:)	55.36%	56
/__e(:)	36.84%	38
/__[+back]	16.67%	6

$$\frac{c}{n} = 0.0812$$

$$\chi^2 = 5.336$$

Table 5: Gradient of the rate of V→B reflecting the hierarchy of palatalizing effectiveness of the following vowel: data as in table 4.

Stephens (1988: 429–430) 4. és 5. táblázata

Az így kapott dél-italiai adattárát ezt követően Stephens (1988: 429) – a fentebb látható 4. táblázatában (Table 4) ábrázolt módon – morfo-fonológiai szempontok szerint is osztályozta, a rákövetkező magánhangzók típusa szerinti keveréseket a következő 3 csoportba rendezve: 1) azok az esetek, ahol a (B-nek elírt) V után mindig *i* vagy *e* tehát palatális magánhangzó áll ('invariable [-back]'), mint pl. a *civīs* vagy a *civitas* szó összes ragozott alakjában, 2) azok az esetek, ahol a (B-nek elírt) V után palatális és veláris magánhangzó is állhat ('variable [+/-back]'), mint pl. a *vivus* ragozott alakjaiban, úgy mint *vivī*, *vivae*, *viva*, *vivo* stb.; és 3. azok az esetek, ahol a (B-nek elírt) V után mindig *a* vagy *o* vagy *u* tehát veláris magánhangzó áll ('invariable [+back]'), mint pl. az *avunculus* szóban.

Stephens szerint a 4. táblázatában (Table 4) ábrázolt 3 csoport arányszámai – amelyek azonban csoportonként itt is mindig a helyesen írt alakokhoz mért arányszámot jelentik! – egyértelműen jelzik a palatálisok előtti helyzet dominanciáját, amennyiben az első csoport, tehát a mindig palatálisok előtt álló V elírása B-be jelentősen, 47,87%-kal, vezet a másik két kategória előtt, nem szem elől tévesztve azt a tényt sem, hogy értelemszerűen a második kategória is tartalmaz palatálisok előtti tévesztéseket (hiszen *vivus*, *vivo*, *viva* mellett *vivī* és *vivae* is van ebben a csoportban; az *ae* ejtése egyébiránt ebben a korban nyílt *e* volt). Szerinte ez a megfigyelt hierarchia a 4. táblázat 3 csoportja között, miszerint abban a csoportban a leggyakoribb a B/V-keverés, ahol a V mindig előlképzett, palatális magánhangzó előtt áll (1. *civīs*-csoport), utána abban, ahol a V előlképzett, palatális magánhangzó előtt is állhat (2. *vivus/vivī*-csoport), és végül ott a legritkább, ahol a V sosem állhat előlképzett, palatális magánhangzó előtt (3. *avunculus*-csoport), teljes összhangban van elméletével, miszerint a palatalizáció mozdította elő a [w] > [β] változást.⁵

Ezután Stephens (1988: 430), hogy egy utolsó, döntőnek szánt érveléssel is megtámogassa palatalizációs elméletét, ugyanazon az adattáron tesztjét úgy is

⁵ Megjegyezzük: a dentálisok és gutturálisok vulgáris latin palatalizációja esetén egy ilyen kereszt-osztályozás nem alkalmazható, azaz értelmetlen, mert a tényleges palatalizáció csak palatális magánhangzók, illetve az ezekből magánhangzó előtt keletkezett *j* előtt következett be.

elvégezte, hogy – a 4. táblázat 1. ('invariable [-back]') csoportját kettébontva – az /i(:)/ és /e(:)/ előtti keveréseket elkülönítette egymástól (Table 5). Ezt azzal a céllal tette, hogy megvizsgálhassa: a kapott megoszlások tükrözik-e azt a tipológiai evidenciát, miszerint a felső (nyelvállású) előlképzett magánhangzók, tehát a rövid és hosszú *i* nagyobb mértékben mozdítják elő a palatalizációt, mint a középső (nyelvállású) előlképzett magánhangzók, tehát a rövid és hosszú *e*.⁶

Ahogy Stephens (1988: 430) fentebb is látható 5. táblázata (Table 5) mutatja, a $V \rightarrow B$ helyettesítés tekintetében a felső (nyelvállású) előlképzett /i(:)/ magánhangzók előtti betűcsere 55,36%-os fölényét lehetett megállapítani a középső (nyelvállású) előlképzett /e(:)/ magánhangzók előtti betűcsere 36,84%-os arányával szemben (természetesen a százalékszámok itt is a megfelelő helyesen írt alakokhoz mért hibaarányt mutatják). Stephens szerint az általa mért eredmény teljes összhangban áll a palatalizációs hatékonyság tipológiailag igazolt hierarchiájával, így a felső (nyelvállású) előlképzett /i(:)/ magánhangzók előtti $V \rightarrow B$ helyettesítés 55,36%-os dominanciája „igen erős bizonyítéknak tekinthető a palatalizációs elmélet mellett”.⁷

Zárásképpen Stephens így fogalmazta meg konklúzióit: „Összegzésül: Dél-italiai feliratokról rögzített V helyetti B írásmódok fonetikailag és morfológiailag keresztosztályozott arányszámainak statisztikailag ellenőrzött kiértékelése, egyéb anyagokkal kiegészítve megerősíti azt a fonetikai és tipológiai megfontolásoktól motivált elméletet, miszerint palatalizáció mozdította elő különféleképpen a magánhangzóközi [w] réshanggá válását a latinban.”⁸

2. Stephens palatalizációs elméletének főbb problémái

E határozott konklúzió ellenére, Stephens palatalizációs elmélete, az annak háttérül szolgáló gyakorisági vizsgálattal egyetemben több okból is felülvizsgálatra szorul.

Egyrészt a [b] – [w] fúzió jellegéből fakadóan a vizsgálatot ki kell terjeszteni a V helyetti B ($V \rightarrow B$) írásmódokon túl a B helyetti V írásmódokra ($B \rightarrow V$) is, továbbá az intervokális keveréseken túl a többi, így a mássalhangzó utáni és a szóelején bekövetkezett B/V keverésekre is, mert azok szintén a [b] – [w] fúzió következtében jöttek létre (ráadásul a szóeleji keverések többsége fonoszintaktikailag intervokális helyzetűnek nyilvánítható).

Másrészt Stephens tesztjei során a V helyetti B-k írásának gyakoriságát minden esetben Barbarino (1978) ma már meghaladottnak bizonyult (vö. Adams 2007: 626 skk. és Adami 2012: 128 skk.) módszere szerint, tehát a helyesen írt

⁶ Stephens (1988: 421) jelölésében a (:) jelentése 'hosszú vagy rövid'.

⁷ Stephens (1988: 430): „very strong evidence in favor of the palatalization hypothesis”.

⁸ Stephens (1988: 431): „statistically controlled evaluation of phonetically and morphologically cross-classified data on the rates of the spelling substitution $V \rightarrow B$ in inscriptions from South Italy, supplemented by other material, confirms the hypothesis motivated by phonetic and typological considerations that palatalization differentially promoted the fricativization of intervocalic [w] in Latin.”

megfelelőkhöz mért arányában ($V = V : V \rightarrow B$) határozta meg, így minden további, erre épített következtetése problémásnak bizonyulhat az elsősorban a helyesírási színvonalat és nyelvhelyességi viszonyokat (azaz kulturális tényezőket is) mérő (és éppen ezért torzító hatású) módszer alkalmazása miatt.

Harmadrészt a Stephenstől megfigyelt (és 5. táblázatában ábrázolt) megoszlás, miszerint a V helyetti B írásmódok ($V \rightarrow B$) sokkal, statisztikailag szignifikánsan gyakoribbak /i(:)/, mint /e(:)/ előtt, minden ebből levont következtetéssel együtt, semmitmondónak és lényegtelennek bizonyulhat. Stephens ugyanis (Barbarinot követve) dél-itáliai keresztény latin feliratokról gyűjtötte adatait, amelyek így egy olyan kései vulgáris latin nyelvállapotot tükröznek, amelyben – az ún. *e/i* hangfúzió keretében⁹ – az eredetileg rövid /i/, hosszú /e:/ és (hangsúlytalan) rövid /e/ már egyetlen zárt /e/-be olvadt egybe: azaz nem sok értelme van *e* és *i* közötti különbségtételről beszélni a vélelmezett palatalizációs hatékonyság tekintetében, ha egyszer mindkét hangot zárt *e*-nek ejtették. Mivel a dél-itáliai (új)latinságban (miképp a későbbi újlatin nyelvterület legnagyobb részén, Sardinia kivételével) csak a hosszú /i:/ maradt meg /i/-nek, pusztán a hosszú /i:/ előtti helyzetet lehetne felhasználni egy az *e* és *i* típusú hangok közti hatékonyság-különbségre épülő palatalizációs vizsgálat kapcsán: viszont éppen ez a hosszú /i:/ fordul elő legritkábban szövegeinkben.¹⁰ Egy ilyesfajta vizsgálat következeképpen csak a sardiniai latin anyagon végezhető el, mert egyedül a sardiniai latin nyelvváltozatban nem következett be a fent említett *e/i* fúzió.

Végül nem kapunk semmiféle információt arról, hogy az *i* előtti B/V-keverések Stephenstől megfigyelt gyakorisága, kiugró aránya hogyan viszonyul a *bi/vi*-szótagok általános gyakoriságához a különféle latin szövegtípusokban (különös tekintettel a feliratos korpuszokra), holott az előbbi az utóbbi nélkül nem igazán állapítható meg és – Herman Józsefnek köszönhetően (vö. Herman 1968=1990) – az ilyesfajta hangstatisztikai vizsgálatok már régóta létjogosultságot nyertek a vulgáris latin fonológiai kutatásokban.

Ebből következően a Stephens (1988: 428–430) által (dél-itáliai keresztény feliratokon) elvégzett, a V helyetti B-k írásának a rákövetkező magánhangzótípusok szerinti gyakoriságát mérő tesztjét is újra el kell végezni más, a kulturális tényezőket kizáró, így torzításokat nem okozó módszerrel. Erre leginkább a helyesen írt megfelelőkre tekintettel nem lévő, a különböző hibatípusok egymáshoz viszonyított gyakoriságát, megoszlását vizsgáló Herman-féle módszer tűnik a legalkalmasabbnak, amelyet a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa is alkalmaz.¹¹

Ezen túlmenően a vizsgálatot egy olyan terület anyagán is el kell végezni, amely az *e/i* fúziótól nem volt érintett, azaz Sardinia feliratos anyagát is

⁹ Ehhez vö. Herman (2003: 33–36) és Tamás (1978³: 42–44).

¹⁰ Ahogy Stephens (1988: 430) maga is megjegyzi: „the rarity of /i:/ and /e:/ in the sample precludes reliable estimation of the $V \rightarrow B$ rates before them”.

¹¹ A Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisára (<http://lldb.elte.hu/>) a továbbiakban (LLDB-) Adatbázisként hivatkozunk.

célszerű górcső alá venni, Lupinu (2000) megbízható és gazdag adattárának felhasználásával. Továbbá a B/V-keverések *i* előtti kiugró gyakoriságát szembesíteni kell a *bi/vi* szótagoknak a különféle latin (különösképpen a feliratos) szövegtípusokban mérhető általános gyakoriságával is, hogy eldönthessük, valós, avagy látszólagos gyakorisággal állunk-e szemben.

Végül az eddig a kutatásban teljesen elhanyagolt kronológiai szempontot, azaz a diakroniát is érvényesíteni kell a vizsgálatban, hiszen a Kr.u. 4–7. századok nyelvallapotát tükröző keresztény feliratos anyag mellett a Kr.u. 1–3. század, keresztény korszak előtti (pogánynak is nevezhető) anyagát is vizsgálatba kell vonni, tekintettel arra, hogy az Adatbázisunkban rögzített B/V-keverések mintegy negyede ebből a korai korszakból származik.

A következőkben tehát Stephens palatalizációs elméletét teszteljük le, mégpedig a B/V keverések összes típusának a magánhangzó-környezetre is tekintettel lévő, a Herman-féle módszertant követő, fonémagyakorisági szempontokat is érvényesítő elemzésével, a jelenség szempontjából releváns kora- és későcsászárkori területek feliratairól (az Adatbázisban és Lupinu monográfiájában) rögzített adatokra támaszkodva.

3. A szóeleji és szóbelseji helyzet egyenrangúsága Stephens elmélete szempontjából

Mielőtt saját vizsgálati eredményeinket vitára bocsátanánk, ki kell térnünk Stephens tanulmányának arra a tudománytörténeti részére, ahol elméletének előzményeit röviden bemutatja. Ebben a részben Stephens elsősorban Baehrens 1922-es *Appendix Probi*-kommentárjának vonatkozó megjegyzéseivel foglalkozik, minthogy Baehrens volt az első, aki először tulajdonított jelentőséget a rákövetkező magánhangzónak, közelebbről az *i*-nek, a $V \rightarrow B$ helyettesítés által megjelenített hangváltozás bekövetkeztében: „Egy másik csoportban a rákövetkező magánhangzó okozta a $v > b$ hangváltozást... Különösen az *unibyría* mutatja, hogy... az *y*-vé vált *i* okozta a $v > b$ hangváltozást”.¹²

Minderről Stephens így vélekedett: „Baehrens megfigyelése az *i* előtti $V \rightarrow B$ helyettesítés egyértelmű gyakoriságáról gondolatébresztő, s ugyanakkor meglepő, hogy eddig nem vetették alá megfelelő statisztikai vizsgálatnak. Baehrens azonban olyan esetekre épít, ahol a [w] szóeleji helyzetben vagy összetett szavak második elemének elején található. Ezért talán azt gyanították, hogy pusztán csak a *vixit*, *vivus*, *vir* stb. típusú szavak nagy felirati gyakorisága okozta a rákövetkező *i* dominanciájának illúzióját, jöllehet a helyettesítés aránya ugyanakkora lehetett kevésbé gyakori szavaknál, amelyeknél más magánhangzó követte a [w]-t. Valójában ez a helyzet a szó eleji [w] esetében.”¹³ Stephens itt

¹² Baehrens (1922) 80: „In einer anderen Gruppe hat der gleichfolgende Vokal den Lautwandel $v > b$ veranlaßt... Besonders *unibyría* zeigt, daß ... das zu *y* gewordene *i* den Lautwandel $v > b$ verursachte.” (*unibyría* = *univiria* 'egyfőjű (asszony)').

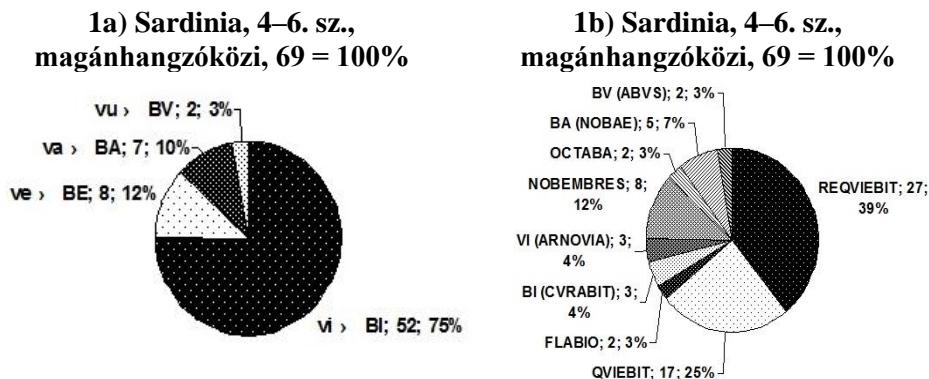
¹³ Stephens (1988: 426) „Baehrens' observation of the evidently quite frequent substitution $V \rightarrow B$ before *i* is suggestive, and it is surprising that it has never been subjected to an adequate statistical

nyilván Baehrens következő megfigyelésére támaszkodott: „A szóleji $v > b$ összes példájának mintegy a felét a feliratokon gyakori *bivus* = *vivus* és *bixit* = *vixit* teszik ki; leggyakrabban azonban a *bivus* fordul elő, mégpedig a *se bivo* és *se bivus* rögzült kifejezésekben ... és a *bixit* gyakran áll a *qui bixit annos* megfogalmazásban”.¹⁴

Baehrens megfigyeléseihez végül Stephens hozzátette: „ezeket az eredményeket azonban nem szabad automatikusan a szóbelseji helyzetre alkalmazni”.¹⁵ Stephens ugyanakkor nem indokolta meg, hogy miért nem, csak folytatta érvelését a rákövetkező magánhangzó típusának fontosságáról a szóbelseji, jobban mondva magánhangzóközi helyzetű $V \rightarrow B$ helyettesítés kapcsán.

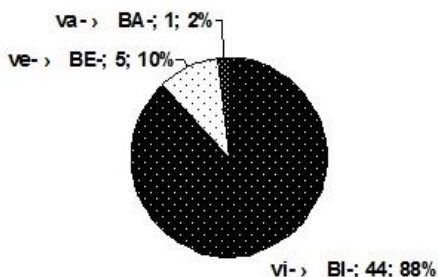
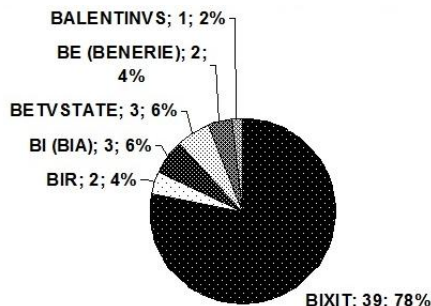
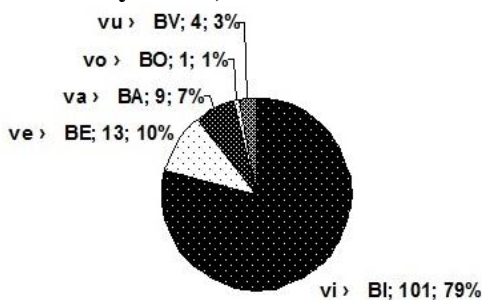
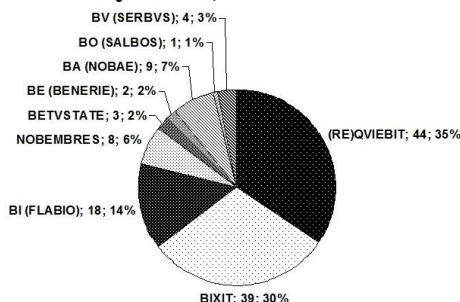
Vessünk azonban egy pillantást az 1. táblázatban a Lupinu (2000) adattára alapján készült, a kései (4–6. századi) sardiniai B/V-keverések rákövetkező magánhangzófajta szerinti megoszlását magánhangzóközi helyzetben ábrázoló 1a) és szóleji helyzetben megjelenítő 2a) diagramokra, és vessük ezeket egybe a B/V keverést tartalmazó releváns szavak gyakoriságát mutató 1b) és 2b) diagramokkal, amelyek szintűgy magánhangzóközi és szólejei helyzet szerinti bontásban és a rákövetkező magánhangzó szerinti megoszlásban jelenítik meg a B/V-keverésben érintett szavak előfordulási arányait.

test. Baehrens relies, however, on cases of [w] in word initial position or in the initial position of the second elements of compounds. Perhaps it was suspected that the high frequency of words such as *vixit*, *vivus*, *vir*, etc. in inscriptions merely created the illusion of a predominance of a following *i*, whereas the rate of the substitution might be the same in the less frequent words with other vowels following [w]. This in fact turns out to be the case for word initial [w].”

¹⁴ Baehrens (1922: 80): „Etwas die Hälfte sämtlicher Beispiele für anl. $v > b$ bilden die inschriftlich häufigen Formen *bivus* = *vivus* und *bixit* = *vixit*; vor allem findet sich nun aber *bivus* in der festen Formel *se bivo* und *se bivus* ... und *bixit* steht nicht selten in der Verbindung: *qui bixit annos* ...” (*vivus*, *se vivo* = ’életében’, *vixit* = ’élt’).

¹⁵ Stephens (1988: 427): „These results, however, cannot be extended automatically to word medial position.”

2a) Sardinia, 4–6. sz., szóeleji,
50 = 100%2b) Sardinia, 4–6. sz., szóeleji,
50 = 100%3a) Sardinia, 4–6. sz., minden
helyzetben, 128 = 100%3b) Sardinia, 4–6. sz., minden
helyzetben, 128 = 100%

1. táblázat: B/V keverések (a) és B/V keverést tartalmazó szavak (b) megoszlása rákövetkező magánhangzó-típus szerint a kései sardiniai feliratokon

Az egybevetésből azonnal kiviláglik, hogy a kései sardiniai anyagban az *i* előtti magánhangzóközi $V \rightarrow B$ helyettesítést elsősorban és döntően a *(re)quievit* helyetti *(RE)QVIEBIT* ('itt nyugszik') alakok képviselik. A *QVIEBIT* (25%) és a *REQVIEBIT* (39%) együttes 64%-os kiemelkedő aránya az 1b) diagramon ugyanazt a nagyságrendet képviseli, mint a *vixit* helyetti *BIXIT* 78%-os gyakorisága a 2b) diagramon, különösen, ha egyesített diagramon ábrázoljuk őket.¹⁶ a 3b) diagramon, amely a 3a) diagrammal megegyezően szóbeli helyzettől függetlenül, tehát minden szóbeli helyzetet (tehát a mássalhangzó utáni eseteket is) egyesítve ábrázolja a viszonyokat, a *(RE)QVIEBIT* aránya 36%, a *BIXIT* aránya pedig 30%, ami jól mutatja, hogy Stephens nem járt el helyesen, amikor a gyakori szavak okozta illúzió hatása alól kivette a szóbelseji, magánhangzóközi helyzetet, és annak hatását csak a szóeleji helyzetre korlátozta.

¹⁶ Az egyszer-kétszer előforduló szavakat összesítve közöljük, egyetlen szemléletes példa zárójeles közlésével: a 3b) diagramon a „BI (FLABIO); 18” annyit tesz, hogy 18 esetünk van erre a kategóriára, 2 *Flabio*, 1 *provinciae*, 1 *curabit* stb.

Persze ezt csak a sardiniai anyag ismeretében, Lupinu 2000-es disszertációjának köszönhetően, utólag tudjuk ilyen biztosan: de mi a helyzet más területekkel? A sardiniai trend természetesen nem tartható automatikusan átvihetőnek más területek hasonló korú anyagára, a (feltehetőleg a) *hic situs/sita est* formulát Sardiniában leváltó *quievit* vagy *requievit* igék helyett más területeken más kifejezések is használatba kerülhettek, gondolok itt akár a perfectumi *requievit* jelen idejű (*re*)*quiescit* megfelelőjére, vagy a *depositus* / *deposita* / *depositio* szavak változataira (mindegyiknek kb. 'itt nyugszik' a jelentése). Figyelemre méltó, hogy míg a balkáni Dalmatia és a dél-itáliai Apulia et Calabria keresztény feliratairól csupán 1–1 *requievit* alakot ismerünk, mindkétyszer elért REQVIEBIT formában (Apulia et Calabria: LLDB-28415, Dalmatia: LLDB-3142), addig a jelen idejű (*re*)*quiescit* dalmatiai keresztény feliratokon tizenhétszer, Apulia et Calabria-beli keresztény feliratokon hatvankilencszer fordul elő, a *deposit*-típusú megfogalmazás pedig dalmatiai keresztény feliratokon százhatvanhatszor, Apulia et Calabria-beli keresztény feliratokon hatvanhétszer adatolt (EDCS adatai alapján).

A sardiniai helyzetet tehát nem szabad általánosítanunk a többi terület vonatkozásában, különösen azért nem, mert az 1–1 REQVIEBIT alakot felmutató Dalmatia és Apulia et Calabria kései B/V-keveréses anyagát a rákövetkező magánhangzó fajtája szerint csoportosító 1a) és 2a) diagramok a 4. táblázatban (Dalmatiát ott a székhelye, Salona képviseli) elég hasonló mintázatot mutatnak a REQVIEBIT típusú alakoktól hemzsegő kései sardiniai anyag ugyan ilyen típusú megoszlását megjelenítő 3a) diagramjával (amely az 1. és a 4. táblázatban is szerepel).

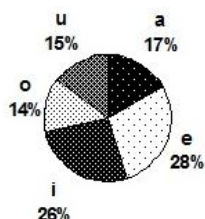
Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy a szóhasználati divatok mögött sokkal általánosabb szabályok lehettek felelősek a rákövetkező *i* magánhangzó kiugró gyakoriságáért a B/V keverések (tehát a $V \rightarrow B$ és $B \rightarrow V$ helyettesítések) tekintetében.

4. Hangstatisztikai szempontok bevonása a kutatásba

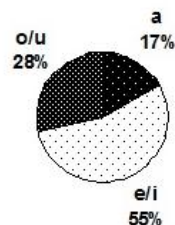
Ez a meg gondolás vezetett el bennünket a latin (*a, e, i, o, u*) magánhangzók (jelen vizsgálatban a magánhangzó-kvantitásra és hangsúlyra tekintettel nem lévő) általános gyakoriságának, azaz latin szövegekben mérhető előfordulási megoszlásának kérdéséhez. Hangstatisztikai vizsgálatokat először Herman József alkalmazott vulgáris latin fonológiai kérdések (az *e–i* és *o–u* fúzió viszonyának) tisztázására,¹⁷ melynek során, 1968-ban közölt tanulmányában (Herman 1968=1990), egy Cicero válogatott leveleiből álló, kb. 25000 fonémát tartalmazó korpusz vizsgálata során megállapította, hogy a különböző magánhangzófajták előfordulási gyakorisága, megoszlása eléggé egyenlőtlen, ahogy ezt a 2. táblázat 1a) és 1b) diagramja mutatja.

¹⁷ Herman (1968=1990: 196) „statistique de phonèmes”-nek nevezi (alapvetően hangstatisztikai, illetve betűstatisztikai) vizsgálati módszerét.

1a) Cicero leveleiben, elkülönítve:

a, e, i, o, u

1b) Cicero leveleiben, összevonva:

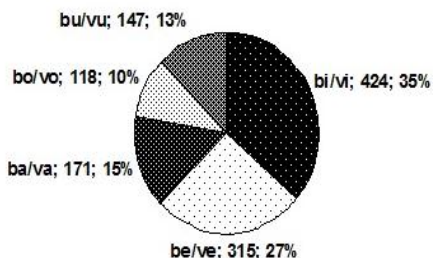
a, e-i, o-u

**2. táblázat: Magánhangzók általános megoszlása a latin nyelvben
(Herman 1968=1990)**

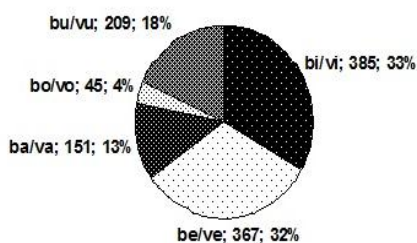
Persze Hermant elsősorban az az eredmény érdekelte, hogy az *e, i* palatális magánhangzók lényegében kétszer olyan gyakoriak (1b: 55%) a latinban mint az *o, u* veláris magánhangzók (1b: 28%), és ebből azután különféle következtetéseket vont le az *e-i* és az *o-u* vulgáris latin magánhangzó-fűziók lezajlása tekintetében. Bármennyire izgalmasak is Herman fonémagyakorisági vizsgálatai, egy az egyben a mi anyagunkra alkalmazva egyáltalán nem magyarázzák meg a B/V keverések *i* előtti magas arányát: a kései sardiniai feliratokon tapasztalható 79%-os *i* előtti B/V-keverési arány (1. táblázat, 3a diagram) és az *i* Cicero-korpuszban mért (2. táblázat, 1a diagram) általános 26%-os aránya között semmiféle összefüggés nem fedezhető fel. Végeredményben Hermannak ez a hanggyakorisági vizsgálati eredménye inkább Stephens palatalizációs elmélete melletti érvként lenne felhozható.

Mielőtt azonban elkeserednénk, meg kell tennünk a következő logikai lépést, hiszen nekünk nem általános, a hangtani környezetet figyelmen kívül hagyó hanggyakorisági vizsgálatra van szükségünk, hanem ennek egy speciális, adaptált változatára, amely azt a hangtani környezetet is figyelembe veszi, amelyben a magánhangzók előfordulnak. Mivel mi itt a B/V keverések gyakoriságát, megoszlását a rákövetkező magánhangzó típusa szerint vizsgáljuk, és Stephens is ezt tette, nekünk egy olyan speciális hangstatisztikai vizsgálatra van szükségünk, amely csak a *b* és *v* utáni magánhangzó-gyakoriságot vizsgálja. Csak egy ilyen vizsgálat eredményének ismeretében lehet egyáltalán arról beszélni, hogy egy adott magánhangzó előtt a B/V-keverés ritka, avagy gyakori, és ez a következőkből remélhetőleg kiviláglik.

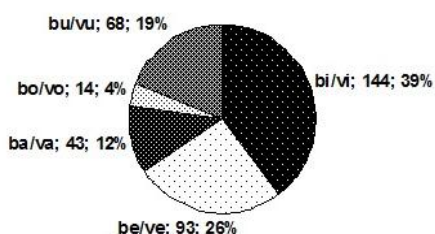
**1. Cicero (Epistulae ad Atticum
1. könyv, 1. fejt.)**

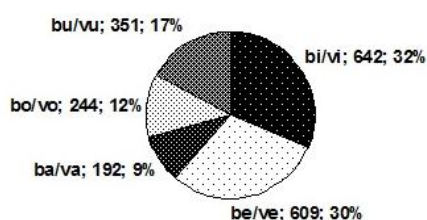
**2. Caesar (Bellum Gallicum
1. könyv)**

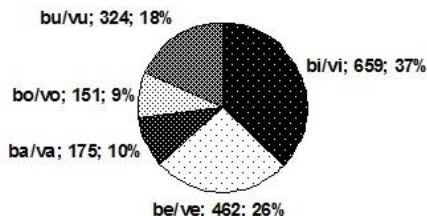
**3. Augustus
(Res Gestae Divi Augusti)**

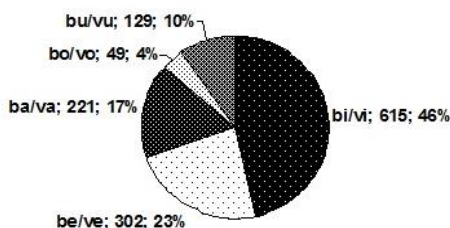
**4. Augustinus (Contra Iulianum
1. könyv)**

**5. Hieronymus
(Contra Ioannem)**

**6. Egeria
(Itinerarium peregrinationis 1)**

3. táblázat: Magánhangzók megoszlása b vagy v után latin szövegekben

Minthogy ilyen speciális vizsgálati eredményt a szakirodalomban még nem közöltek, ezt az elemzést magunknak kellett elvégeznünk különféle korpuszokon.¹⁸ Ha a 3. táblázat vonatkozó diagramjait megtekintjük, akkor rögtön levonhatjuk az első tanulságot: *b* és *v* után az *i* magánhangzó jóval gyakoribb, mint az *e* hang, szemben az általános gyakoriság Herman-féle mérési eredményével, ahol Cicero leveleiben az *e* bizonyult a leggyakoribb magánhangzónak 28%-kal, amit az *i* követett 26%-kal (2. táblázat, 1a diagram). Ha csak a *b* és a *v* utáni gyakoriságot vizsgáljuk, megállapítható, hogy Cicero leveleiben (3. táblázat, 1. diagram) az *i* áll az élen 35%-kal (megelőzve a 27%-os

¹⁸ Az elemzéshez a szövegeket a Latin Library (<http://www.thelatinlibrary.com/>) elektronikus korpuszából vettük.

e-t), ahogy Caesar Gall háborújában (3. táblázat, 2. diagram) is az *i* vezet 33%-kal (kicsivel megelőzve a 32%-os *e-t*). S hogy a klasszikus korra még egy szöveget bevonjunk, Augustus császár feliratos formában ismert Res Gestájában (3. táblázat, 3. diagram) is az *i* áll az élen 39%-kal (megelőzve a 26%-os *e-t*). Mivel azonban kései feliratokkal (is) foglalkozunk, érdemes néhány kései szöveget is megvizsgálnunk: Szent Ágoston Julianus ellen írt munkájában (3. táblázat, 4. diagram) ugyancsak az *i* vezet 32%-kal (kicsivel megelőzve a 30%-os *e-t*) és Szent Jeromos Johannes ellen írt művében (3. táblázat, 5. diagram) is *i* áll az élen 37%-kal (megelőzve a 26%-os *e-t*). Ha a most tárgyalt diagramok megoszlási mintázatait egybevetjük, akkor látható, hogy a magánhangzófajták *b* és *v* utáni megoszlása egyáltalán nem véletlenszerű, hanem éppenséggel rendszerszerű, és ráadásul diakrón szempontból is konstansnak nyilvánítható.

Bár a *b* és *v* utáni *i*-k aránya a vizsgált (kéziratos hagyományozású, irodalmi) szövegekben mindenhol magas (32% és 39% közötti), még sem elég magasak ezek a százalékszámok ahhoz, hogy megindokolják az *i* előtti B/V-keveréseknek a kései feliratokon mért ennél jóval magasabb arányait, mint pl. Apulia et Calabria 46%-os, Róma 54%-os, Dalmatia 63%-os és a csúcstartó Sardinia 79%-os *i* előtti B/V-keverési százalékszámát (vö. 4. táblázat 1a–4a diagramok).

Pusztán egyetlen, kései kéziratos hagyományozású szövegben tudunk hasonló nagyságrendű, *b/v* utáni *i*-gyakoriságot mérni, talán nem véletlenül a vulgáris latin kutatás számára aranybányát jelentő Egeria-féle útinaplóban, ahol az *i* gyakorisága *b/v* után 46%-ra rúgott (3. táblázat, 6. diagram), amely éppenséggel azonos mértékű az *i* előtti B/V-keverések Apulia et Calabria keresztény feliratain mért arányával, amely szintén 46% volt (vö. 4. táblázat 1a diagramját).

5. Hangstatisztikai módszer alkalmazása késő császárkori feliratos korpuszokon

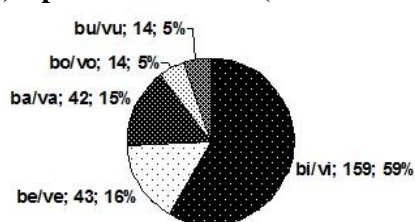
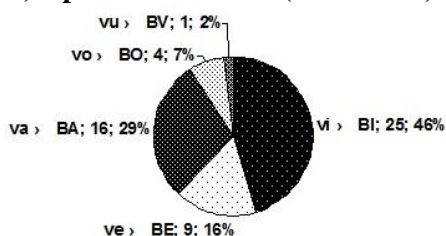
Mindezek a felfedezések és meggondolások végül arra ösztönöztek bennünket, hogy *b* vagy *v* utáni *i*, *e*, *a*, *o*, *u* magánhangzók gyakoriságát azokban a feliratos korpuszokban is megvizsgáljuk, ahonnan magukat a B/V-keveréseket is kigyűjtöttük, rögzítettük. Mivel a szakirodalomban ilyen megoszlási elemzést végképp nem találtam, magam végeztem el ezt a feladatot, a következőképpen. Az egyik internetes felirati adatbázisból, az EDCS-ből kiemeltem az adott terület keresztény (ill. a nem keresztény) feliratos anyagát, hol többet, hol kevesebbet,¹⁹ a lehetőségekhez mérten, majd megvizsgáltam bennük a *bi/vi*, *be/ve*, *ba/va*, *bo/vo*, *bu/vu* hangsorok egymáshoz viszonyított előfordulási arányait.

¹⁹ EDCS = Epigraphik–Datenbank Clauss / Slaby (<http://db.edcs.eu/epigr/>). Az EDCS-ből kiemelt szövegeket elemzés előtt természetesen megtisztítottam a nem latin elemektől (modern nyelvű bibliográfiai adatoktól etc.).

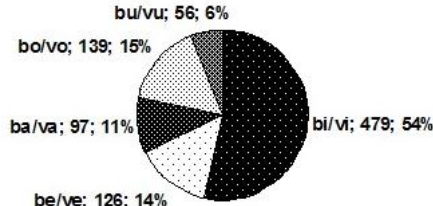
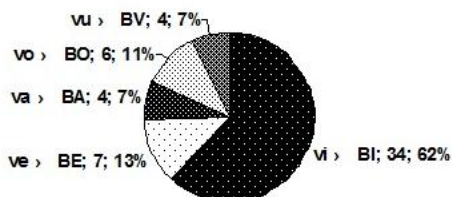

Így jöttek létre a 4. táblázat második oszlopának diagramjai, amelyek *b* vagy *v* utáni *i*, *e*, *a*, *o*, *u* magánhangzók gyakorisági megoszlását mutatják a kései korszakban (4–7. sz.) a dél-itáliai Apulia et Calabria 168, a dalmatiai Salona városának 727, Sardinia 199 és Róma 916²⁰ keresztény feliratán. Bár a kiválasztott területek korpuszai különböző méretűek, a korpuszméret láthatóan lényegtelen (egy nyilvánvaló minimális méret felett), mert egyrészt a *b* vagy *v* utáni *i*, *e*, *a*, *o*, *u* gyakoriságának megoszlási mintázatai egyértelműen rendszerűnek mutatkoznak, másrészt mert a párhuzamos, a B/V-keverések megoszlását szintén a rákövetkező magánhangzófajta szerint ábrázoló (4. táblázat, 1. oszlopában található) diagramokhoz rendkívül hasonlatosak.²¹

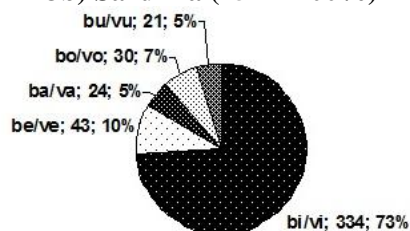
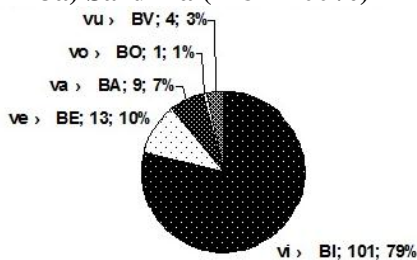
1a) Apulia et Calabria (55 = 100%) 1b) Apulia et Calabria (272 = 100%)

2a) Dalmatia, Salona (55 = 100%) 2b) Dalmatia, Salona (897 = 100%)

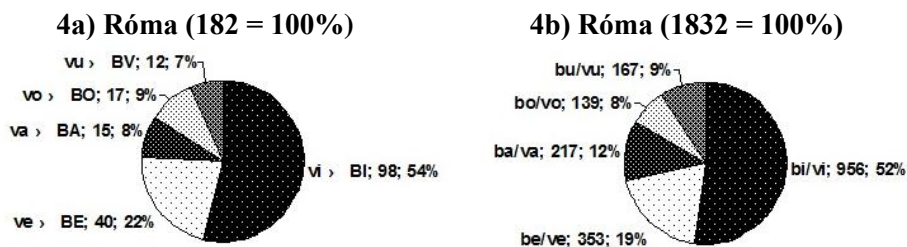

3a) Sardinia (128 = 100%) 3b) Sardinia (452 = 100%)

²⁰ Róma városa esetében pusztán az ICUR 2. kötetének 4100–4999 számú felirataira támaszkodtunk, minthogy a B/V keverések itt figyelembe vett adatai is ugyanebből a kötetből származnak; ICUR 2 = Silvagni, Angelus, (1935), *Inscriptiones Christianae Urbis romae septimo Saeculo Antiquiores* 2, Romae.

²¹ A B/V-keverések adatai, kivéve Sardiniát, amelynek adatait ti. Lupinu (2000)-ból vettük, az Adatbázisból származnak (<http://ldb.elte.hu/>).

4. táblázat: B/V keverések (a) és *b/v* előfordulások (b) megoszlásai rákövetkező magánhangzó-típus szerint a kései korszakban (4–7. sz.)

A Stephens által is elemzett keresztény feliratos anyagot illetően tehát a következő konklúziókat vonhatjuk le Stephens palatalizációs elméletével kapcsolatban, legalábbis a kései, keresztény korszakra vonatkoztatva. A dél-italiai Apulia et Calabria tekintetében (4. táblázat, 1a és 1b diagram) az *i* előtti B/V-keverések 46%-os aránya jóval (-13%-kal) alatta marad a *b* és a *v* utáni *i* 59%-os gyakoriságának, ami önmagában cáfolhat bármiféle palatalizációs elméletet, hiszen bármennyire domináns is az *i* előtti B/V-keverések aránya (46%), az mégis jóval (13%-kal) a *bi/vi* hangsorok 59%-os előfordulási gyakorisága alatt marad. ²² A B/V-keverések aránya akkor is a *bi/vi* hangsorok gyakorisága alatt marad (szintűgy 8%-kal), ha az *i* és *e* magánhangzók előtti helyzetet mindkét kategóriánál egyesítjük, tekintettel arra, hogy a korban ugyanúgy, tehát zárt *e*-nek ejtették őket: 1a: (46%+16%=) 62% vs. 1b: (59%+16%=) 75%. A dalmatiai Salona esetében (4. táblázat, 2a és 2b diagram) az *i* előtti B/V-keverések 62%-os aránya ugyan már meghaladja a *b* és a *v* utáni *i*, tehát a *bi/vi* hangsorok 54%-os gyakoriságát, de a különbség 10% alatt marad: +8%. Ha itt is egyesítjük az *i* és *e* előtti helyzetet, (62%+13%=) 75% (54%+14%=) 68% a különbség kicsit tovább, 7%-ra csökken, tehát nem nevezhető jelentősnek (értve ez alatt itt a 10% feletti eltérést). Sardinia esetében (4. táblázat, 3a és 3b diagram) az *i* előtti B/V-keverések 79%-os aránya mindössze 6%-kal haladja meg a *bi/vi* hangsorok 73%-os gyakoriságát, tehát jelentős különbségről itt sem beszélhetünk (a palatálisok egybevonása itt nem indokolt, mert a sardiniai latinságban az *e* és *i* hangok külön maradtak, esetükben itt hangfúzió nem következett be). Végül Róma városában (4. táblázat, 4a és 4b diagram) az *i* előtti B/V-keverések 54%-os aránya már csak 2%-kal haladja meg a *bi/vi* hangsorok 52%-os gyakoriságát, és ez a különbség a palatálisok egybevonásával is csupán 5%-ra nő (4a: 54%+22%= 76% és 4b: 52%+19%= 71%).

²² Itt inkább az *a* előtti keverés magas, 29%-os aránya a feltűnő, különösen ha egybevetjük a *ba/va* 15%-os gyakoriságával a vonatkozó feliratokon. Ezt azonban magyarázhatja a VIVAS ('élj') szó gyakorisága a kései keresztény szövegekben, amelyet nyolcszor írtak el BIBA-nak e terület kései feliratain.

Végeredményben tehát, a 4. táblázatban, a két oszlop diagramjainak megfelelő arányszámait között pusztán elhanyagolható különbségek jelentkeznek, és ennek következtében a párhuzamos diagramok megoszlási mintázatai rendkívül hasonlóak egymáshoz. És ez nem azért van, mert a B/V keveréses hibák és a (hibás és a hiba nélküli alakokból kiemelt) *bi/vi* etc. hangsorok lényegében ugyanabból a korpuszból származnak, hanem azért, mert a [w] és a [b] bilabiális zöngés spiránsba [β] történő fúziója a hanggyakoriság szempontjából kiegyenlítően zajlott le, azaz a rákövetkező magánhangzó fajtájától teljesen függetlenül!

A kései, keresztény korszakra tehát nagy biztonsággal jelenthetjük ki, hogy szemben Stephens állításával, a palatalizáció semmilyen szerepet nem játszott sem a labioveláris félhangzó [w] sem a bilabiális zöngés zárhang [b] bilabiális zöngés spiránsba [β] történő fúziójában.²³

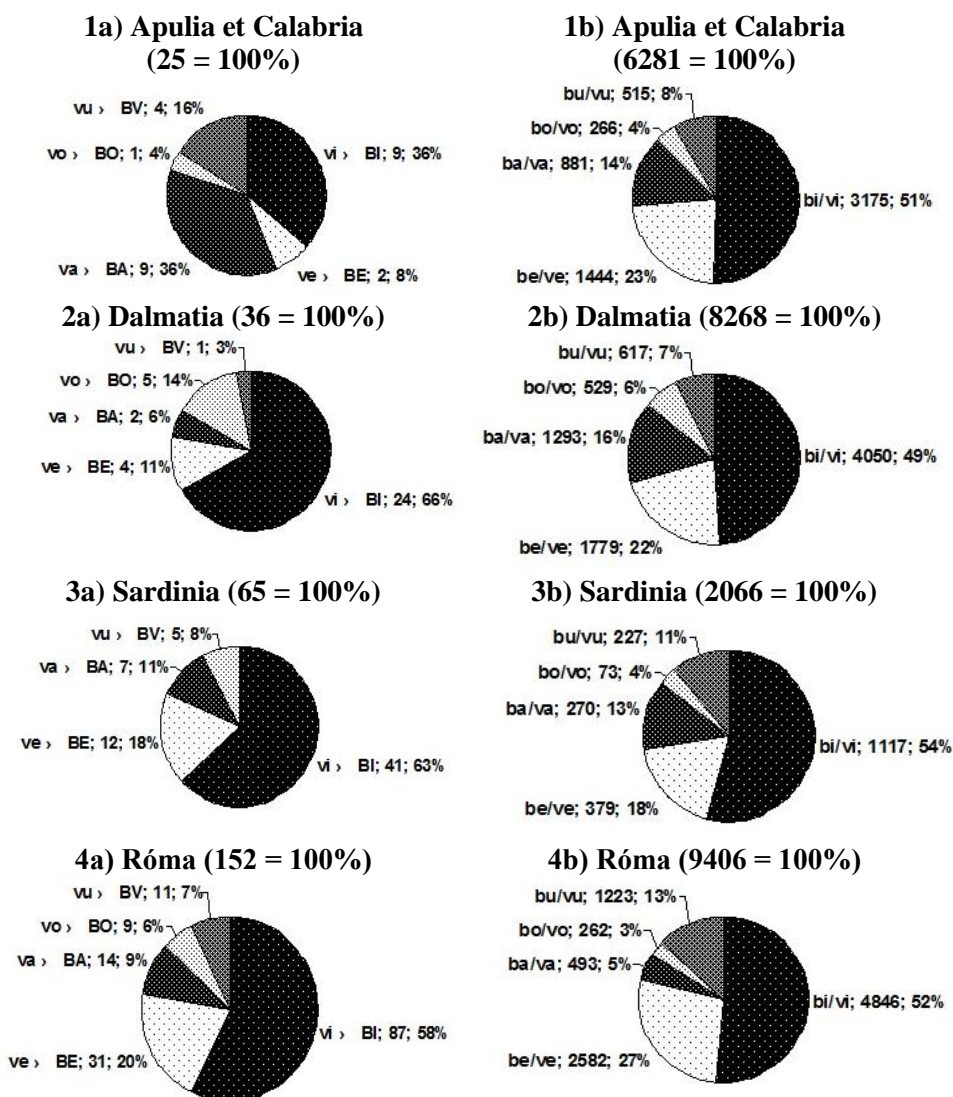
6. Hangstatisztikai módszer alkalmazása kora császárkori feliratos korpuszokon

Mielőtt végső konklúzióinkat megfogalmaznánk, a következőket kell leszögeznünk: eddig csak a keresztény, tehát kései (4–7. századi) feliratos anyagot szolgáltattuk meg, holott a B/V-keverésre vonatkozó, adatbázisban rögzített adataink több mint egy negyede (327 = 28%) a korai (1–3. századi), nem keresztény, avagy pogány korszakból származik.²⁴ A keresztény korszak (72%-ot kitevő) 858 esetéhez képest ez nem tűnik soknak. Mindenestre a keresztény korszakban tárgyalt területek a korai korszak tekintetében sem hagynak teljesen cserben bennünket, ahogy ez rögtön látható lesz az 5. táblázat diagramjain. A B/V keverések tekintetében Apulia et Calabria éppen a minimális 25, a Salonát is magába foglaló Dalmatia már 36, Sardinia ennek majd a dupláját, azaz 65, míg (a messze nem teljes feldolgozottságú) Róma egyenesen 152 esetet szolgáltatott elemzésünkhöz. A *b* vagy *v* utáni *i*, *e*, *a*, *o*, *u* gyakoriságának megoszlási mintázatait pedig Apulia et Calabria esetében kb. 5000, Dalmatia esetében kb. 7900, Sardinia esetében kb. 1200 és Róma esetében kb. 5000

²³ Egyúttal itt is bebizonyosodott, hogy a tipológiai érvek teljesen esetlegesek és másodlagosak egy adott nyelvi változás magyarázatakor, így Stephens vonatkozó érveit is ennek tükrében kell értékelni; pl. Stephens (1988: 424): „Now I believe that the typology of the fricativization of [w] in the world's languages provides a key to the early stages of [-w]> [-β-] in Latin, namely the saliency of a contiguous front vowel in addition to syllable initial position”; ennél óvatosabban fogalmaz a 426. oldalon: „the cross-linguistic data which proves that palatalization, while not a necessary condition, frequently leads to the fricativization of [w]”; jellemző a 431. oldal (és egyben a tanulmány) zárómondata is: „The present article, thus, is evidence for the heuristic value of linguistic typology for research on languages even as long and thoroughly studied as Latin.”

²⁴ A 2016.08.15-ig adatbázisban rögzített 1247 B/V-keveréses adatlap közül kizártuk a 37 datálatlan, és a 25, be nem illeszthető datálású (ti. 3–4. századi) adatlapot, így lett a 100% 1185 lap, amelyek közül kései korba 858 (72%), koraiba pedig 327 (28%) lap került.

keresztény korszak előtti, a CIL 6-ban közölt feliraton²⁵ vizsgálhattuk ugyancsak az EDCS segítségével.

5. táblázat: B/V keverések (a) és b/v előfordulások (b) megoszlásai rákövetkező magánhangzó-típus szerint a korai korszakban (1–3. sz.)

Nézzük először a korai dél-itáliai Apulia et Calabria (5. táblázat, 1a–1b diagramok) tanúbizonyságát: az *i* előtti B/V-keverések 36%-os aránya jóval (-

²⁵ CIL 6 = *Corpus Inscriptionum Latinarum* vol. VI *Inscriptiones urbis Romae Latinae Pars I*–. Berlin 1876–.

15%-kal) alatta marad a *b* és a *v* utáni *i* 51%-os gyakoriságának, ami – a terület keresztény korszakbeli mintázatahoz hasonlatosan – a palatalizációs elmélet ellen szól, hiszen az *i* előtti B/V-keverések aránya (36%) már nem is nevezhető dominánsnak, mert azonos az *a* előtti B/V-keverések szintű 36%-os arányával, és amúgy is jóval (15%-kal) a *bi/vi* hangsorok 51%-os előfordulási gyakorisága alatt marad.²⁶ Természetesen az alacsony (25) adatszám miatt ez a rész-megállapítás óvatosan kezelendő. A korai Dalmatiában (5. táblázat, 2a–2b diagram) az *i* előtti B/V-keverések 66%-os aránya viszonylag jelentősen, 17%-kal haladja meg a *b* vagy *v* utáni *i* 49%-os gyakoriságát, ami így első ránézésre Stephens palatalizációs elméletét látszik támogatni: de egyrészt az alacsony (36) adatszám itt is óvatosságra int, másrészt ez a különbség a palatálisok egybevonásával jelentősen, 6%-ra csökken (2a: 66%+11%= 77% és 2b: 49%+22%= 71%). A korai sardiniai feliratokon (5. táblázat, 3a és 3b diagram) az *i* előtti B/V-keverések 63%-os aránya 9%-kal haladja meg a *bi/vi* hangsorok 54%-os gyakoriságát, tehát igazán jelentős (értsd 10% feletti) különbségről itt sem beszélhetünk. A palatálisok egybevonása itt nem indokolt, mert a sardiniai latinságban az *e* és *i* hangok külön maradtak, esetükben hangfúzió nem következett be; egyébként a 9%-os különbség így is megmaradna: 63%+18%=81% vs. 54%+18%=72%. Végül, Róma városában (5. táblázat, 4a és 4b diagram) a korai korszakban az *i* előtti B/V-keverések 58%-os aránya csak 6%-kal haladja meg a *bi/vi* hangsorok 52%-os gyakoriságát, és ez az amúgy sem jelentős különbség a palatálisok egybevonásával mindössze 1%-ra csökken, tehát lényegében eltűnik (3a: 58%+20%= 78% és 3b: 52%+27%= 79%).

Mint látható, az 5. táblázat két oszlopának a korai korszak viszonyait ábrázoló párhuzamos diagramjai hasonló mintázatot mutatnak: leginkább Róma és Sardinia esetében állítható ez biztonsággal, ahonnan egyébként a legtöbb adattal rendelkezünk. E két terület ugyanígy volt ezzel egyébként a kései korszak viszonyait tekintve is, ha visszaidézzük a 4. táblázat vonatkozó diagramjait. A dél-itáliai Apulia et Calabria speciális esetnek bizonyult, egyértelműen kilóg a többiek közül, hiszen mindkét vizsgált korszakban az *a* előtti B/V-keverések viszonylag magas aránya jellemzi (korai 36% és kései 29%), olyannyira, hogy a korai korszak tekintetében nem is lehet az *i* előtti B/V-keverés dominanciájáról beszélni.

A korai korszak tekintetében tehát csak Dalmatiáról lehetett azt megállapítani (5. táblázat, 2a–2b diagram), hogy az *i* előtti B/V-keverések 66%-os aránya viszonylag jelentősen, 17%-kal haladja meg a *b* és a *v* utáni *i*, tehát a *bi/vi* hangsorok 49%-os gyakoriságát, ami elsősorban Stephens palatalizációs elméletét támogathatná. Ráműtöttünk ugyanakkor arra is, hogy ha egyesítjük az *i* és *e* előtti helyzetet mindkét diagramon, és így a 2a) diagramon (66%+11%=) 77%-ot, míg a 2b) diagramon (49%+22%=) 71%-ot kapunk, a különbség 17%-

²⁶ A B/V-keverések aránya akkor is a *bi/vi* hangsorok gyakorisága alatt marad (immár 20%-kal), ha a palatális *i* és *e* magánhangzók előtti helyzetet mindkét kategóriánál egyesítjük: 1a) 36%+8%=44% vs. 1b) 51%+23%=74%.

ról mindössze 6%-ra csökken, ami így már nem nevezhető jelentősnek (értve ez alatt itt megint a 10% feletti eltérést).

Mármost kérdéses lehet, hogy jogunk van-e Dalmatia korai korszaka tekintetében a palatálisok egyesítését megtenni? A válaszuk erre egyértelmű igen, mert a korai dalmatiai B/V-keveréses adatok 89%-a (36-ból 32) a második század közepe és a harmadik század vége közti (151–300) időszakból származik,²⁷ amikor az *e/i* hangfúzió (*i*, *é*: és *i*, *e*.; *e* > zárt *e*) már javában zajlott a provinciában, amit az ugyanabból a 2–3. századi időszakból rögzített számos (74) dalmatiai E/I-keveréses példa egyértelműen igazol.²⁸ Tehát nincs értelme megkülönböztetnünk itt sem az *e* és az *i* előtti helyzetet B/V-keverések tekintetében, mert mind a DONABIT (LLDB-30394) I-jét, mind a IVBENI (LLDB-34892) E-jét zárt *e*-nek ejtették (ahogy ez a *civis* helyetti CIBES írásmódban is tükröződhet LLDB-9228).

7. Végkövetkeztetés: Stephens elméletének tarthatatlansága

Összegezve az eddigieket, a korai, 2–3. századi időszak tekintetében, köszönhetően az akkoriban már intenzíven zajló *e/i* hangfúzióknak, lényegében ugyanolyan helyzetben vagyunk, mint a kései, keresztény korszak esetében: nincs értelme az *e* és *i* közötti különbségtételnek egy feltételezett palatalizációs hierarchia felállítása céljából. Pusztán az *e/i* hangfúziótól nem érintett Sardinia maradna meg egyfajta mentsvárként Stephens palatalizációs elmélete számára, de éppen ez a sziget mond csődöt ebben a tekintetben: hiszen itt sem a kései, sem a korai korszakban nem lehet az *i* előtti B/V-keverés dominanciájáról beszélni. Nemcsak a kései, keresztény, hanem a korai, pogány korszakot illetően is megállapíthatjuk, hogy a [w] és a [b] bilabiális zöngés spiránsba [β] történő fúziója a hanggyakoriság szempontjából kiegyenlítetten, azaz a rákövetkező magánhangzó fajtájától teljesen függetlenül zajlott le: következésképpen Stephens palatalizációs elméletét el kell vetnünk. Végeredményben kijelenthetjük, hogy a „rákövetkező *i* dominanciájának illúziója”, amely Stephens szerint Baehrenst félrevezette, végül is magát Stephenst is becsapta.

Hivatkozások

Adamik Béla 2012. A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége. *Antik Tanulmányok* 56: 91–105 (= Adamik, Béla 2012. In Search of the Regional Diversification of Latin: Some Methodological Considerations in Employing the Inscriptional Evidence. In: Biville, Frédérique–Lhommé, Marie-Karine–Vallat, Daniel (szerk.): *Latin vulgaire – latin tardif IX: Actes du IXe colloque international sur le*

²⁷ A maradék négy eset közül három az 1–2., egy pedig a 2–3. századra datálható.

²⁸ Az Adatbázis adatai szerint az *e/i* hangfúzióra utaló, tisztán fonetikai háttérű 90 (= 100%) korai dalmatiai E/I-keverés közül 74 (82%) a 2–3. századra, 14 (16%) az 1–2. századra, 2 (2%) pedig az 1–3. századra datálható.

- latin vulgaire et tardif*, Lyon, 6 – 9 septembre 2009. Maison de l’Orient e la Méditerranée. Lyon. 123–139).
- Adamik Béla 2017. A vulgáris latin [b] és [w] fúziójának összefüggése a magánhangzóközi [w] kiesésével a felírt anyag tükrében in: *Scientia – Ethica. Hereditas Graeco–Latinitatis IV*. Szerk. Tóth Orsolya. Debrecen 2017 (= Adamik, Béla 2017. On the Vulgar Latin merger of [b] and [w] and its correlation with the loss of intervocalic [w]: Dialectological evidence from inscriptions. *Pallas* 103: 25–36).
- Adams, James Noel 2007. *The Regional Diversification of Latin 200 BC–AD 600*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Baehrens, Willem Adolf 1922. *Sprachlicher Kommentar zur vulgärlateinsichen Appendix Probi*. Niemeyer. Halle (Saale).
- Barbarino, Joseph Louis 1978. *The Evolution of the Latin /b/–/u/ Merger: A Quantitative and Comparative Analysis of the B–V Alternation in Latin Inscriptions*. Chapel Hill.
- Herman, József 1968=1990. Statistique et diachronie: essai sur l’évolution du vocalisme dans la latinité tardive. in J. Herman 1990, 196–203.
- Herman, József 1990. *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique* (réun. Sándor Kiss). Niemeyer. Tübingen.
- Herman József 2003. *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta. Budapest.
- Lupinu, Giovanni (2000). *Latino epigrafico della Sardegna. Aspetti fonetici*. Ilisso Edizioni. Nuoro.
- Stephens, Laurence D., (1988), The Role of Palatalization in the Latin Sound Change /w/ > /β/. *Transactions of the American Philological Association* 118: 421–431.
- Tamás Lajos (1978³). *Bevezetés az összehasonító neolatin nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó. Budapest.

Adamik Béla

MTA Nyelvtudományi Intézet

Lendület Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoport

adamik.bela@nytud.mta.hu